

S Z E M L E

Szathmári István, A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései

Kodolányi Füzetek 9. sz. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2001. 104 l.

1. „A nyelvtudományon belül talán egy diszciplína sincs annyira komplex, mint a nyelvi sztenderd (korábbi nevén: irodalmi nyelv, ...) történetének és mai alakulásának vizsgálata.” Ezzel a gondolattal indítja legújabb könyvét SZATHMÁRI ISTVÁN (5. l.), tanárok és nyelvészszakemberek generációinak oktatója és mestere. Valóban, olyan széles, szerteágazó területről van szó, amelynek átfogó megismeréséhez, tanulmányozásához egy élet munkája is kevés. Szathmári István már fél évszázada foglalkozik a magyar irodalmi nyelv és stílus kérdéseivel. Éppen ötven éve hangzott el PAIS DEZSŐ nevezetes szegedi előadása „A magyar irodalmi nyelv” címmel, amely — vitát is gerjesztve — új lendületet adott a téma kutatásának, és sokakra, köztük Szathmári Istvánra is inspirálólag hatott. Pais Dezső és Bárczi Géza példája, szellemi öröksége máig tartó, maradandó befo-

lyással volt a szerző pályájának, témaválasztásainak, tudományos módszertanának, filológusi habitusának alakulására. Már kandidátusi disszertációját is idevágó témából írta: „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” (Bp., 1968.), s azóta is folyamatosan épül az a nagyívű tudományos életmű, amelynek kitüntetett helyén az irodalmi nyelv és a stilisztika áll. Szathmári Istvánnak a téma iránti elkötelezettségét jelzi az is, hogy abban az időszakban szervezett stilisztikai kutatócsoportot az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén, mikor egyesek már a stilisztika haláláról kezdtek beszélni. A kutatócsoport színvonalas kötetek sorával, példamutató, intézményi kereteken átvélő munkájával bizonyította nemcsak a saját életképességét, hanem választott tárgyának fontosságát is. Időközben a stílus kutatás jelentősen megújult, számos nyelvtudományi irányzat eredményeit felhasználva. Az ezredforduló ugyanakkor számvetésre is készíti a részstudományok művelőit: mérjék fel az eddig megtett utat, és mielőtt ismét a jövőbe tekintenének, vegyék számba eredményeiket. Szathmári István könyvét is ilyen határjelzőnek tekinthetjük, amely rendkívül tömören, lényegre törően, szinte tézisszerűen összegzi a magyar irodalmi nyelv és stílus témakörében végzett kutatásokat, annak legfőbb eredményeit, és feladatokat határoz meg a jövő számára. Mivel azonban e téren a legjelentősebb munkásságot épp a szerző fejtette ki, tekinthetjük a jelen kötetet sajátos „Szathmári-kalauznak” is, amely eligazít bennünket a tekintélyes életmű idevágó részében. A Kodolányi Főiskola szándéka a megjelentetéssel mindenekelőtt nyilván a felsőoktatás támogatása volt, de a szakemberek házikönyvtárában is helye van az ismertetendő kötetnek. (Va-
jon megvásárolható-e a szélesebb közönség számára?)

2. A könyv két fő egységből áll. Az első címe: „A magyar irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd)”, a másodiké: „Stílus és stilisztika”. A kötetet bőséges szakirodalom-jegyzék zárja.

Az első fejezet további két része oszlik, az általános kérdéseket tárgyalóra, illetve az irodalmi nyelv fejlődési korszakait bemutatóra. Az általános kérdések élén terminológiai ügyek állnak: a szerző körüljárja a „nyelvi sztenderd” fogalmát és tisztázza ennek az *irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvi norma* terminusokhoz való viszonyát (7—14). E tárgykörben sokan, sokféle véleményt nyilvánítottak az elmúlt évtizedekben. Szathmári István a legszélesebb körben elfogadottá vált nézetekből építkezik. Összefoglalóan így határozza meg a nyelvi sztenderdet: „egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma — ha bizonyos mértékben átalakulva is — általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját normarendszerrel” (8—9).

A definíció kulcsszavaival („fő vonásaiban egységes”, „normatív”, „eszményi”) külön szakaszban is foglalkozik, annak érdekében, hogy elkerülje a túlságosan egyoldalú vagy merev felfogást. Többek között beszél arról, hogy többféle norma létezik és a normák is rendszerbe szerveződnek; a normarendszer egysége viszonylagos; a szabályok egy része kötelező, mások fakultatív jellegűek; a nyelvi változatok értékelése gyakran egy szélesebb skálán értelmezhető. Ismét idézek egy jellemző és fontos megállapítást: „A nyelvtudománynak (is) oda kell hatnia, hogy a nyelvi norma egyik szinten se legyen valamilyen minden változattól, színtől, íztől megfosztott, agyonuniformizált és ilyenformán steril nyelvhasználati forma, mert az ilyen normarendszer többet árt, mint használ a nyelvbéli érintkezésnek.” (12). Ebből — kifejtve — az is következik, hogy Szathmári István véleményalkotásra képes és hajlandó, cselekvő (a közösséget szolgáló és kiszolgáló), ugyanakkor a legmesszebbmenőkig toleráns nyelvtudományt képzel el, amely nemcsak a természetes nyelvhasználatban kikristályosodó szabályok felismerésére, leírására alkalmas, hanem érzékenyen segíti a normaképződési folyamatokat, és ha kell, éppen a sokszínűség védelmezőjeként lép fel.

A nyelvi sokszínűség egyik forrása a táji nyelvváltozatok sora: a nyelvjárások, valamint a nyelvjárások és a köznyelv közötti skálán mozgó regionális köznyelviség. Ezek szerepe és történeti alakulása nyelvenként változó. Nagyon tanulságos az a kis fejezet, amelyet a szerző — személyes ta-

pasztalatait is felhasználva — a magyar és finn nyelvi sztenderd összehasonlítására iktatott be (21—3). A magyar köz- és irodalmi nyelv több táji változat integrálódásával alakult, de benne mégis kitüntetett szerepet játszik az északkeleti nyelvjáróterület. A finn ehhez képest még egyenletesebb, arányosabb tájnyelvi „keveredést” mutat. A különbség abban is megmutatkozik, hogy a nyelvjárások presztízsveszítése a finnekénél sokkal kevésbé jellemző (összefüggésben a népi kultúra nagyobb megbecsülésével), és náluk a szociolektusoknak is nagyobb tér jut. A nyelvjárások visszaszorulása mindenütt megfigyelhető folyamat, de érdekes ellenpéldaként megfigyelték — főleg német nyelvterületen —, hogy a helyi kultúrához erősebb szálakkal kötődő értelmiségiek közül többen tudatosan vállalják a „hazai színeket” a szóhasználatban és a kiejtésben. (Szathmári István szegedi vendégtanársága idején tapasztalt ilyet az ő-ző kiejtés kapcsán.)

A könyv egyik — számomra igen szimpatikus — vonása az, hogy a nyelvi folyamatokat a legnagyobb természetességgel helyezi el a tér (területiség), idő (diakrónia) és társadalmiség (szociolingvisztika, művelődéstörténet stb.) koordinátaiban, szükség szerint bármelyik tényezőt, illetve ezek együttesét magyarázó elvként használva fel. A történetiség igényének megfelelően külön fejezetet szentel az irodalmi nyelv fejlődéstörténetének (25—43), előtte azonban külön áttekinti a nyelvi sztenderd kialakulásának általános jellemzőit és főbb társadalmi tényezőit (19—21).

A könyv az irodalmi nyelv fejlődéstörténetét vázolását a XVI—XVII. századdal kezdi, fő forrással a korabeli nyelvtanokat használva. A nyelvtanokból is kiemeli azokat a kulcsjelenségeket, amelyek mozgásban vannak, és mozgásuk összefüggésbe hozható a nyelvi norma alakulásával. A jelenségek elemzése során támaszkodik a nyelvtaníró nyelvi életrajzára, a nyelvi normára vonatkozó nyilatkozataira, a nyelvtanokon vagy más szövegeken végrehajtott javításaira. Foglalkozik a nyelvtanok hatásával, utóéletével is. A XVIII. századtól kezdve évszázadonként haladva ad nyelvi helyzetképet, utalva a kor egy-egy reprezentatív személyiségének (pl. Rákóczi, Mikes, Faludi, Bessenyei, Petőfi stb.) nyelvhasználatára, illetve nyelvvel kapcsolatos tevékenységére. A XIX. századhoz érve — jellemző adalékként — foglalkozik a budai egyetemi nyomda tevékenységével, kiadványaival és a honi művelődésben betöltött szerepével is. Az írók közül Madách, Petőfi, Jókai nyelvi eszményével foglalkozik röviden, majd megállapítja, hogy a század végére lényegében kialakultnak tekinthető a modern magyar nyelvi sztenderd, különösen annak írott, illetve szépirodalmi válfaja. Ez nem jelenti azt, hogy a XX. századra a normalizálódás folyamata teljesen lezárult volna, sőt, ami a szépirodalmi stílusokat illeti, számos, a nyelvi ízlést érintő újításnak lehetünk a XX. században a tanúi. (Ennek kifejtésére részben a második nagy egységben, a stilisztika tárgyalásakor kerül sor.)

A XX. század bemutatása ismét a társadalmi háttér felvázolásával történik. Szó esik a polgárosulás tényezőiről, a nyelvet érintő társadalmi folyamatokról, a modern irodalomnak a nyelvi konvenciókat oldó és átalakító természetéről. A századelő nyelvi képenek megismertetésében szerepet kap egy korabeli könyv is, Zlinszky Aladár 1914-es stilisztikája. A diakrón vizsgálatot az utóbbi néhány évtized jellegzetes nyelvi változásainak szemléje zárja. A szemle értékelő mozzanatot is tartalmaz. Negatív jelenségek például a kiejtésben a beszédtempó gyorsulásával összefüggő elnagyolt artikuláció, a rövid—hosszú szembenállás megszűnése, az utolsó előtti szótagok hangsúlyozása, szünettartási problémák, éneklő, egyénieskedő, modoros hanglejtés, vagy éppen a tagolást nem érvényesítő monoton beszéd. Szóhasználatban a sablonos, uniformizált kifejezések, a terjedős vagy hivataloskodó körmönfonság, a durva, alantas, trágár szavak indokolatlan, mértéktelen használata, a nyelvtani jelenségek között pedig az egyéni felelősséget palástoló személytelen formák előnyben részesítése stb. Gyakori az is, hogy az egyébként nyelvtanilag kifogástalan mondatok elszürkült vagy stílustalan szövegekben öltenek testet. Ez utóbbi orvoslásában kiemelkedő szerep jut(na) a szépirodalomnak. (A kérdés az, hogy napjaink irodalma kíván-e szerepet vállalni a kulturáltabb nyelviség kifermálásában.) A fejezet kitekintéssel zárul, amelyben a szerző nyolc pontba szedve felsorolja az irodalmi és köznyelv kutatásával kapcsolatos legfontosabb feladatokat. Fontosságuk miatt érdemesnek tartom idézésüket (43):

a) a magyar nyelvi sztenderd történetében a fehér foltok eltüntetése;

- b) az ún. tartalmi elemek problematikájának újragondolása és történeti alakulásuknak a feltárása;
- c) a szociokulturális jelenségek hangsúlyozottabb számbavétele, a szociolingvisztika, a pragmatika, a párbeszédelemzés stb. eredményeinek a felhasználásával;
- d) az említett és más „új” jelenségek több irányú mérlegre tétele;
- e) a beszélt nyelv, az argó, a nagyvárosi és az ifjúsági stb. nyelv előtérbe állítása;
- f) biztosabb (kvantitatív módszert is alkalmazó) alapokra helyezni a magyar nyelvi sztenderd ötvöződéses jellegét, illetve az északkeleti és keleti területek nyelvjárásainak a nyelvi sztenderd kialakításában betöltött szerepét;
- g) a regionális köznyelviség problematikájának további tisztázása és kutatása;
- h) a norma, a normák, a normalizálódás ügyét lehetőleg mindenki számára megnyugtatóan rendezni és az így kapott eredményt érvényesíteni a történeti és a jelen kutatásban.

3. A „Stílus és stilisztika” című második főfejezet személyes mozzanatok is tartalmazó bevezetéssel kezdődik, amelyben Szathmári István megindokolja, miért teszi meg stilisztikai vizsgálatainak keretétül a funkcionális stilisztikát. A legfőbb érv az, hogy ez a módszer integrálni tudja a legkülönbözőbb régebbi és újabb stílus kutatási irányzatokat, hiszen a stílus lényegéhez tartozik a funkciótól vezérelt válogatás, elrendezés vagy éppen normasértés. A norma fogalma egyébként fontos szerepet játszik mind a fő nyelvváltozatok definiálásában, mind a stilisztikum meghatározásában. A nyelvi norma és a stilisztikai norma szétválasztásáról a szerző a következőt mondja: a „központi norma vagy egyszerűen nyelvi norma a grammatika, a lexikológia, a fonetika és a kiejtés szabályait jelenti, az irodalmi és a köznyelvet véve alapul. A stilisztikai normák pedig az egyes nyelvi eszközök felhasználásának lehetőségeit szabják meg, illetve ... a társadalmi érintkezés során kialakult közlésformáknak, illetőleg szövegtípusoknak stb. a szerkesztési szabályait foglalják magukba” (47). A gyakorlati elemzésben azonban nem mindig lehet elválasztani a kettőt.

A következő néhány fejezet is általános nyelvészeti, stíluselméleti alapkérdésekkel foglalkozik (48—64): a stílus viszonya a saussure-i nyelv és beszéd kategóriájához, a stilisztikum forrásai (a „többlet”, az „eltérés”, a „gyakoriság”, a „válogatás” és „elrendezés”, a „konnotáció”, a „szinonimitás” stb. szerepe), megjelenésük a különböző nyelvi szinteken a hangoktól a szövegig bezárólag.

„A szépirodalmi vagy művészeti stílus és stíluselemzés” című fejezetben (65—76) tömören jellemzi a szóban forgó kategóriákat és didaktikusan eligazítást ad a funkcionális stilisztika alapján álló komplex stílus elemzés menetére és módjára. A lefektetett elvek és módszertan illusztrálására Adynak a „Sóhajtás a hajnalban” című versét boncolgatja, illetőleg utal a szakirodalomban néhány mintaszerű elemzésre.

A szinkrón jellegű, elméleti és módszertani kérdésekre összpontosító fejezetek után ismét történeti jellegűek következnek: „A magyar stilisztika történetéből” (76—83), „A magyar költői-írói stílus történetéből” (90—2). Az elsőben a magyar stilisztikát négy korszakra osztva néhány kiemelkedő kutató (pl. Négyesy László, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Németh László, Balázs János, Martinkó András stb.) munkásságán keresztül jellemzi a magyar stilisztika törekvéseit. A második fejezet egy listával indul, amely tartalmazza a szerzőnek a Károli-bibliától a modern magyar irodalomig ívelő rész tanulmányait, amelyekben klasszikusaink nyelvét és stílusát elemzi. A fejezet törzsében illusztrációként „Az avantgarde stílárnyomai József Attila költészetében” című tanulmány egyik részletét olvashatjuk. A két említett fejezet közé ékelődik a „Válságban van-e a stilisztika?” című eszmefuttatás, amely azt nyomozza (tudománytörténeti kitekintéssel), hogy a rokon tudományok hogyan próbálták bekebelezni a stilisztikát, illetve azt vizsgálja, miért van mégis létjogosultsága e talán soha nem önállósuló, mégis állandó mozgásban, fejlődésben levő „interdiszciplinának”.

4. Az ismertetett kötetet egyszerre jellemzi szerzőjének lenyűgöző irodalomismerete — be-
leértve ebbe a teljes klasszikus magyar szépirodalmat, a magyar és nemzetközi nyelvészeti szak-

irodalmat — ugyanakkor hallatlan szerénysége és puritanizmusa, ami jelen esetben a tudományos sznobizmus minden megnyilvánulásának tudatos kerülését jelenti. Ez a könyvecske annak is bizonyossága, hogy bonyolult dolgokról is lehet egyszerűen, lényegretörően, mégis szakszerűen írni. — Kritikai megjegyzésem a mondottakból következően kevés van. Néhány, mutatóban: a 64. lapon a 8. vázlatpont: „Nyelven kívül[i] (extralingvális) eszközök”, majd ennek 1. alpontja: „A nyelven kívüli eszközök (szűkebb és tágabb értelemben)” — lényegében ugyanazt mondja, mint a fölérendelt cím. A 80. lapon a *birtokos személyjeles* főnévi igenéről is szó esik. A főnévi igenév szám- és személyjelölő morfémája szóalakzáró, tehát nem jel, hanem személyrag. — Tekintettel a mű tankönyvi jellegére, hasznos lett volna néhány, rövidítéssel hivatkozott kötet (StílTan., IrNyDolg.) feloldását megadni. A kötet végi szakirodalom-jegyzékbe is fel lehetett volna venni Pais Dezső említett nagy tanulmányát (A magyar irodalmi nyelv).

SZATHMÁRI professzor úr irodalmi nyelvi tanulmányainak nagyobbik része országos folyóiratokban és ismert gyűjteményes kötetekben jelent meg, tehát hozzáférhető. Mégis természetesen vetődik fel az olvasóban az igény: milyen jó lenne ezeket a tematikailag és módszertanilag is szerves egységbe épülő írásokat egy kötetben olvasni! Kívánom, hogy az óhaj mihamarabb valósággá váljon — mindnyájunk öröme és hasznára.

JUHÁSZ DEZSŐ